

Jan Jabłoński

CZYNNIKI KSZTAŁTOWANIA SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO W ZRÓWNOWAŻONYM ROZWOJU

Jan Jabłoński, mgr – Urząd Kontroli Skarbowej w Rzeszowie

adres korespondencyjny:

Jan Jabłoński
35-205 Rzeszów, ul. Różana 20
e-mail: jan.jablonski@pk.mofnet.gov.pl

FACTORS CREATING A CIVIL SOCIETY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

SUMMARY: Within the framework of the sustained development concept, a civil society is understood as the space of cooperation of institutions, individuals and groups between a family, country and market, focused on integration of economic and social activities with the environmental for the benefit of present and future generations. Both external and internal factors have significant impact on the creation of a civil society. External factors creating a social society are rooted in global tendencies as well as in international and European Union conditions.

Among the internal factors (endogenous) the most important are individual and group civil activities, well-developed and efficient government and non-government institutions, which are exemplified by proper enactment of national laws and social integration. Well organized external and internal factors stimulate the processes, thus allowing for the integration of national and global affairs and future economic development.

KEY WORDS: sustained development, civil society

Wstęp

W 1989 roku w Polsce dwa główne wyzwania dotyczyły transformacji wewnętrznej rozumianej jako przejście od komunizmu do demokracji i gospodarki rynkowej i wejścia do struktur świata zachodniego (NATO, Unia Europejska). Wejściu w te struktury towarzyszyły zmiany w NATO i Unii Europejskiej oraz nierównowaga i transformacja związana z powstawaniem nowych potęg gospodarczych i osłabieniem starych.¹ Trwa proces globalizacji i modernizacji europejskiej polityki regionalnej. Wiodącym problemem jest zapewnienie wysokiej produktywności gospodarki przy zapewnieniu odpowiednich standardów sprawiedliwości społecznej oraz równowagi między wymiarem gospodarczym, ekologicznym i społecznym.

Zrównoważony rozwój jest zjawiskiem wielowymiarowym, obejmującym wszystkie elementy i aspekty życia społeczeństw w różnych skalach czasowych. Odnosi się on do sposobu gospodarowania, problemów społecznych (głodu, ubóstwa, przyrostu ludności, braku perspektyw społecznych w licznych częściach świata oraz migracji), fundamentów zorganizowania społeczeństwa oraz rozporządzania zasobami i ochroną środowiska w globalnej płaszczyźnie. Koncepcja tego rozwoju jest zróżnicowana teoretycznie i praktycznie. Niektórzy posługują się pojęciami mocnej i słabej trwałości zrównoważonego rozwoju, wyróżniając trwałość substancjonalną i proceduralną. Idea zrównoważonego rozwoju nawiązuje do cywilizacyjnego aspektu i wskazuje na konieczność poszukiwania, sprawdzania i wdrażania nowych technologii, rodzajów i źródeł energii, a także innowacyjnych form komunikacji i aktywności społeczeństwa.² Koncepcja tego rozwoju jest pomostem pomiędzy ludzkimi postawami i zachowaniami wypływającymi z systemu wartości i różnego rodzaju interesów. Instrumentem w tworzeniu takiego stanu jest społeczeństwo obywatelskie, które stwarza przestrzeń dla pełnej podmiotowości obywateli, ich wspólnot z innymi, przy aktywnym wsparciu odpowiedzialnych władz publicznych w sprawnym państwie opartym na uniwersalnych zasadach i wartościach. Drogą do takiego stanu jest etycznie zorientowany proces poszukiwania, uczenia się i korzystania z doświadczeń.³

Celem tego opracowania jest próba przedstawienia istoty społeczeństwa obywatelskiego na tle zrównoważonego rozwoju wraz z czynnikami go tworzący-

¹ Według Banku Goldman Sachs, około roku 2040 Chiny mogą być największą potęgą gospodarczą świata. Szerzej: J. Szomburg, Świat się zmienia, w: *Biała Księga 2006*, Polskie Forum Strategii Lizbońskiej, Warszawa–Gdańsk, 2006, s. 9.

² Szerzej: *Obszary badań nad trwałością i zrównoważonym rozwojem*, red. B. Poskrobko, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007, s. 10-16.

³ E. Kośmicki, D. Pieńkowski, *Koncepcja trwałego i zrównoważonego rozwoju – istota problemu*, „Ekonomia i Środowisko” 2007 nr 1(31), s. 161-162.

mi w dobie procesu globalizacji⁴ i integracji Polski ze strukturami Unii Europejskiej. Czynniki te przedstawiono na tle tendencji globalizacyjnych i integracyjnych w ramach Unii Europejskiej, przy uwzględnieniu celów, priorytetów i działań umożliwiających praktyczną realizację idei społeczeństwa obywatelskiego w Polsce.

1.

Istota społeczeństwa obywatelskiego w zrównoważonym rozwoju

Podstawą tworzenia społeczeństwa obywatelskiego w warunkach zrównoważonego rozwoju są uniwersalne zasady i wartości na poziomie jednostki, grupy społecznej i całego społeczeństwa.⁵ Zasady i wartości przekładają się na postawy i zachowania społeczne, co w systemie demokratycznym nabiera szczególnego znaczenia na płaszczyźnie funkcjonowania instytucji publicznych, w działaniach podmiotów gospodarczych i różnorodnych formach aktywności obywatelskiej.

Spółeczeństwo obywatelskie w zrównoważonym rozwoju opisać można jako przestrzeń działania instytucji, organizacji jednostek i grup społecznych pomiędzy rodziną, państwem i rynkiem, nakierowaną na integrowanie działalności gospodarczej, społecznej ze środowiskową dla tworzenia dobra dla obecnego i przyszłych pokoleń. W przestrzeni tej jest prowadzona nieskrępowana debata na temat wartości wspólnego dobra, które powstaje w efekcie dobrowolnego współdziałania na rzecz realizowania indywidualnych i wspólnych interesów, zakresu podejmowanych działań na zasadach równości, zaufania i współpracy. Obywatelski wymiar społeczeństwa obywatelskiego przejawia się w tworzeniu instytucji-organizacji pozarządowych zdolnych do artykułowania potrzeb i interesów określonych środowisk i grup społecznych, łącznie ze zdolnością podejmowania i realizowania zadań zaspokajających potrzeby społeczne w działalno-

⁴ Proces globalizacji, zdaniem L. Balcerowicza, polega na tworzeniu jednego współzależnego świata, który postrzegany jest nie jako suma powiązań pomiędzy krajami, ale jako całość, a poszczególne kraje istnieją w odniesieniu do tej całości. Ten punkt widzenia przeciwstawia się redukcjonizmowi, który świat traktuje jako agregat poszczególnych krajów i kontynentów, a globalizacja dokonuje się w sferach; gospodarczej, politycznej, społecznej, informacyjnej, ekologicznej. Przemiany te zmuszają człowieka do zmiany sposobu myślenia i patrzenia na otaczającą rzeczywistość. Większość ludzi przyjmuje lokalny punkt patrzenia, co może wynikać z tego, że trudno jest objąć świadomością i wyobraźnią skalę zachodzących procesów (ludzie uciekają do prywatności, rodziny i miejsca zamieszkania). Szerzej: H. Chowaj, *Ekonomia polityczna globalizacji – wprowadzenie*, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa 2003, s. 9.

⁵ Szerzej: Z. Piątek, *Idea zrównoważonego rozwoju w kontekście ludzkich dziejów*, w: *Obszary badań...*, op.cit., s. 42; T. Borys, *Regionalne wskaźniki...*, op.cit., s. 71-72; J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994, s. 77-87; A. Giza-Poleszczuk, M. Maroń, *Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PAN, Warszawa 2000, s. 21.

ści pożytku publicznego⁶, przy ścisłej współpracy z instytucjami administracji publicznej. Świadomi i aktywni obywatele stanowią potencjał twórczy w funkcjonowaniu wspólnot formalnie lub nieformalnie zorganizowanych⁷ na rzecz urzeczywistnienia podstawowych zasad zrównoważonego rozwoju. Poprzez syntezę potencjału zasobów ludzkich, instytucji publicznych i pozarządowych, infrastruktury społecznej ze wzajemnymi relacjami między nimi osiąga się wzmocnienie rozwoju kapitału społecznego. Społeczeństwo obywatelskie jest więc specyficznym typem środowiska moralnego, pozwalającym na tworzenie ładu społecznego i wszechstronny rozwój człowieka zdolnego do realizowania idei państwa demokratycznego, opartego na godności, wolności oraz odpowiedzialności.⁸

Społeczeństwo obywatelskie charakteryzuje się tym, że rozwija takie funkcje, jak edukacja (wpływanie na kształt świadomości obywatelskiej), integracja (różnorakie oddziaływanie na stosunki występujące między działalnością różnych podmiotów), mobilizacja (zespół instrumentów dla twórczego inspirowania obywateli, władz publicznych i innych środowisk do aktywności) oraz programowanie. Funkcje te opierają się na zasadach i wartościach, do których zaliczyć można partnerstwo i partycypację, pomocniczość i solidarność wraz z wolnością, odpowiedzialnością, suwerennością oraz sprawiedliwością społeczną. Zasady te obowiązują wszystkie kraje członkowskie Unii Europejskiej, a zawarte są między innymi w Strategii Lizbońskiej.⁹ W dokumencie tym z jednej strony podejmuje się próbę zintegrowania celów gospodarczych, społecznych z ochroną środowiska, a z drugiej nakreśla nowy podział ról między Wspólnotą i Państwami Członkowskimi. Podejście takie jest twórcze i inspirujące wobec zasadniczych zmian dokonujących się w ostatnich latach w gospodarce europejskiej, a ogniskujących się na przeniesieniu środka ciężkości rozwoju na szczebel regionalny i lokalny.

⁶ Działalność pożytku publicznego to działanie społecznie użyteczne prowadzone przez organizacje pozarządowe w sferze zadań publicznych. Warunki wykonywania tej działalności reguluje ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i publicznym wolontariacie (Dz.U. nr 96, poz. 873, z późn. zm.).

⁷ Organizacje pozarządowe to struktura społeczna zorganizowana formalnie dla podejmowania wspólnego działania na rzecz interesów społecznych. Wypełniają one wolną przestrzeń między instytucjami administracji publicznej i formami życia pojedynczych obywateli. Nazywane są trzecim sektorem w gospodarce narodowej (pierwszy sektor tworzy administracja publiczna, drugi sfera biznesu, zaś trzeci sektor nastawiony jest na działalność non-profit, czyli bez zysku).

⁸ Idea społeczeństwa obywatelskiego jest zgodna z założeniami Strategii Lizbońskiej i Odnowionej Strategii Unii Europejskiej dotyczącej trwałego rozwoju. Szerzej: J. Jabłoński, *Zrównoważony rozwój w Strategii Lizbońskiej*, w: *Zrównoważony rozwój i ochrona środowiska w gospodarce*, red. D. Kiełczewski, B. Dobrzyńska, Wyd. WSE, Białystok 2007, s. 47-62; *Odnowiona Strategia Unii Europejskiej dotycząca trwałego rozwoju*, Rada Unii Europejskiej, Bruksela 2006, druk 10917/06, s. 3-8.

⁹ Dokument zawierający wizję polityki Unii Europejskiej, przyjęty w marcu 2005 roku na szczycie przywódców UE i posiedzeniu Rady Europejskiej. Szerzej: D. Hübner, *Spójność i konkurencyjność – czy można je połączyć*, w: *Biała Księga 2006...*, op.cit., s. 17.

Przeniesienie to dokonuje się głównie za sprawą wzrostu roli innowacji w pobudzaniu rozwoju społeczno-gospodarczego. Istotne przy tym są zorganizowane w społeczeństwie obywatelskim lokalne zasoby ludzkie, wzmagające osiąganie wzrostu gospodarczego poprzez budowanie konkurencyjnej gospodarki, tworzenie nowych miejsc pracy i innowacyjnych małych i średnich przedsiębiorstw, lokalnych placówek naukowo-badawczych, uczelni wyższych, łącznie z ośrodkami transferu technologii.¹⁰

2.

Czynniki kształtowania społeczeństwa obywatelskiego

Tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego aktywnie sprzyja konkurencyjność ludzkich działań opierająca się na trwałej zdolności do szybkiej adaptacji wobec dynamicznie zmieniających się warunków w świecie. Wymaga ona odpowiedniej koordynacji działań i wykorzystania synergii pomiędzy różnymi politykami pobudzającymi ogólny rozwój gospodarczy. Do czynników mających istotny wpływ na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego zaliczyć można czynniki zewnętrzne i wewnętrzne.

Zewnętrzne czynniki mają swoje źródło w tendencjach globalizacyjnych oraz w uwarunkowaniach międzynarodowych, w tym także w podstawach funkcjonowania Unii Europejskiej.

Zjawisko globalizacji w literaturze nie jest jednoznacznie definiowane, w ujęciu potocznym utożsamiane jest często z tym, co ogólnoswiatowe oraz uniwersalne,¹¹ a w najbardziej ogólnym postrzegane jest ono jako proces upowszechniania się standardów ekonomicznych, społecznych, środowiskowych, politycznych i kulturowych.¹² Standardy te przez wzajemne konotacje i wielowymiarowość kształtują wizerunek współczesnego świata i warunki życia jego obywateli. W rezultacie jest to proces kompleksowy, wieloaspektowy, związany z rosnącym uzależnianiem się krajów i społeczeństw gospodarki światowej.¹³ Definiowanie globalizacji, w turbulentnie zmiennym otoczeniu gospodarek, społeczeństw i kultur poszczególnych krajów świata, nie oddaje w sposób doskonały złożoności tego procesu. Trudno jest wyznaczyć powszechnie akceptowaną linię podziału między zjawiskami będącymi bezpośrednim rezultatem procesu internalizacji a wynikającymi z innych procesów rozwojowych. Problemy współczesnego świa-

¹⁰ Ibidem, s. 18-19.

¹¹ F. Piontek, *Sektorowość i integralność kapitału ludzkiego i przyrodniczego w procesie globalizacji a w rozwoju zrównoważonym i trwałym*, w: *Kapitał ludzki w procesie globalizacji a w zrównoważonym rozwoju*, red. F. Piontek, Akademia Techniczno-Humanistyczna w Białymostku, Wyższa Szkoła Ekonomii i Administracji w Bytomiu, Wiśła 2002, s. 9-32.

¹² M. G. Woźniak, *Wzrost gospodarczy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. Czynniki. Bariery. Perspektywy*, Wyd. AE, Kraków 2002.

¹³ S. Fisher, *Globalization and its challenges*, "The American economic review" 2003 Vol. 93, No. 2, s. 1-30.

ta wyrastają z coraz większej integracji, która odwołuje się do obszarów pozaekonomicznych bezpośrednio korespondujących z gospodarką i istotnie wpływających na różne aspekty życia obywateli na różnych szerokości geograficznych. Ekonomiczny wymiar globalizacji rozumiany jest poprzez proces ciągłego zwiększania się gospodarczej współzależności pomiędzy krajami i społeczeństwami, rosnącą wielkością międzynarodowego handlu dobrami i usługami, przepływami aktywów finansowych i siły roboczej.¹⁴ Takie określenie globalizacji instrumentalnie traktuje człowieka jako siłę roboczą przemieszczaną podobnie jak antropogenne aktywa. Koncepcja zrównoważonego rozwoju traktuje człowieka podmiotowo w płaszczyźnie przemian rozwojowych, dlatego właściwszym określeniem procesu globalizacji jest określanie go jako procesu ciągłego zwiększania się gospodarczej współzależności pomiędzy krajami i społeczeństwami, rosnącej wielkości międzynarodowego handlu dobrami i usługami, przepływami aktywów finansowych, materialnych i niematerialnych oraz swobodnego osiedlania się ludzi w różnych krajach z możliwością podejmowania pracy i samorozwoju. Z uwagi na fakt, że ekonomiczny wymiar ludzkiej działalności ma wpływ na organizację społeczeństwa, celowe jest przedstawienie dwóch odmiennych podejść do określenia zjawiska globalizacji w ujęciu ekonomicznym.¹⁵

W jednym ujęciu globalizacja postrzegana jest jako kolejna faza umiędzynarodowienia działalności gospodarczej, której początki ujawniały się już w XIV wieku w związku z ekspansją kampanii handlowych i odkryć geograficznych.¹⁶ Tak pojmowaną globalizację cechuje wielowymiarowość (gospodarka, polityka, kultura), złożoność, wielowątkowość (rozwój rynku finansowego, problemy przedsiębiorstw globalnych) oraz wielopoziomowość (różne skale: sektor, rynek, świat).

Inne ujęcie globalizacji traktuje ją jako zjawisko nowe, nieposiadające historii, z czego wypływają trudności w precyzyjnym zdefiniowaniu jej istoty.¹⁷ Obserwowana jest globalizacja finansowa, rynków i strategii podnoszących konkurencję, globalizacja technologii, kultury, rządu i regulacji prawnych oraz polityczne ujednoczenie świata.¹⁸ Globalizacja rozpatrywana w aspekcie zjawisk

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ K. Stępień, *Konsolidacja a efektywność banków w Polsce*, CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2004, s. 12.

¹⁶ Szerzej: G. Kołodko, *2025: dwie historie gospodarczego rozwoju*, referat przedstawiony na konferencji zorganizowanej przez TIGER *Uwarunkowania i perspektywy długofalowego rozwoju społeczno-gospodarczego Polski*, WSPiZ, Warszawa 2001.

¹⁷ Zob. m.in.: R. Piasecki, *Rozwój gospodarczy a globalizacja*, PWE, Warszawa 2003, s. 73.

¹⁸ Współczesna globalizacja to proces zwiększania współzależności między krajami a gospodarką światową, wyrażający się przepływem towarów i usług, środków finansowych oraz idei i swobodnym osiedlaniem się ludzi. Następowoło to nie tylko po II wojnie światowej, ale także przed 1914 rokiem, gdyż udział handlu w globalnym PKB wzrastał z poziomu około 5% w 1800 roku do poziomu około 20% w przeddzień I wojny światowej. Nowy porządek gospodarki ustalony po II wojnie światowej sprzyjał stopniowej odbudowie handlu międzynarodowego, który został ograniczony do około 5% (1945 rok) w efekcie dwóch wojen światowych oraz kryzysu lat trzydziestych XX wieku. Wielkość światowego handlu mierzona udziałem w PKB w 1973 roku osiągnęła poziom z 1913 roku i w kolejnych latach nadal wzrastała.

społecznych przybiera obecnie nowy wymiar i jakość, gdyż obok zacieśnienia relacji między krajami i rosnącymi rozmiarami handlu, migracji i przepływów finansowych, nabiera wymiaru medialnego.¹⁹ Odnoszenie korzyści z globalizacji wiąże się z aktywnością i twórczym działaniem na rynku globalnym, wykorzystywaniem nowych warunków wynikających z liberalizacji stosunków gospodarczych oraz rynkowego mechanizmu alokacji dóbr i kapitałów ponad granicami państw narodowych.²⁰ Duża część przedsiębiorstw nie jest odporna na konkurencję zewnętrzną, co odbija się na dynamice wzrostu produktu krajowego brutto, zatrudnieniu, bilansie obrotów bieżących oraz deficycie finansów publicznych.

Nowym produktem globalizacji jest rewolucja technologii informacyjnej ogarniająca całą sferę ludzkiej działalności i tworząca nowe gospodarki, społeczeństwa i kultury. Dogłębne wyjaśnienie globalizacji jako zewnętrznego czynnika decydującego o tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego utrudnia fakt, że w teorii społeczeństwa brakuje precyzyjnego określenia terminu „informacja”. Definiowaniu informacji towarzyszy dualistyczne podejście, według którego istnieją dwa światy: materialny i idealny. Definiowanie informacji przez pryzmat tej dychotomii sprawia, że postrzegana ona jest w obrębie świata idealnego, stworzona jednorazowo przez człowieka, a materialną interpretację uzyskuje w formie abstrakcyjnych znaków wykorzystywanych przez dużą ilość ludzi, a które mogą zostać zniszczone, reprodukowane, zwielokrotniane. Wszystkie rodzaje informacji można postrzegać przez pryzmat dobra społecznego, określonej ceny i własności intelektualnej.

Internet stał się czynnikiem organizacji życia niemal we wszystkich sferach działalności ludzkiej,²¹ a także środkiem komunikacji oraz instrumentem wspomagającym przemiany społeczne. Tworzy on podział na mających i niemających dostępu do Internetu, co przekłada się na nową, dodatkową wymowę istniejących nierówności społecznych.²²

Od kiedy procesy informacyjne stały się zasadniczym komponentem życia społecznego, przedmiotem sporu jest nazewnictwo stosowane przy określeniu

Między 1947 rokiem a pierwszym szokiem naftowym w 1973 roku eksport światowy wzrastał o około 8,8% rocznie, w latach 1973-1990 wzrastał w tempie około 4,4% rocznie, a w latach dziewięćdziesiątych o 7% w skali roku. Szerzej: S. Fisher, *Globalization...*, op.cit., s. 1-30.

¹⁹ W latach siedemdziesiątych słowo „globalizacja” nigdy nie zostało użyte w *The New York Times*, a w latach osiemdziesiątych pojawiało się rzadziej niż raz na tydzień, w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych rzadziej niż dwa razy w tygodniu, a w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych nie częściej niż trzy razy tygodniowo. Obecnie w Internecie na hasło „globalizacja i nierówności” otrzymuje się około 500 tys. odwołań do stron www, a na hasło: „globalizacja i środowisko” – około 700 tys. odwołań. Szerzej: S. Fisher, *Globalization...*, op.cit., s. 1-30.

²⁰ Prowadzi to do powstawania transnarodowych korporacji wykorzystujących swoją potęgę ekonomiczną w stosunku do państw, które dysponując tanią siłą roboczą, przekształcają się dzięki outsourcingowi w poddostawców i podwykonawców firm globalnych. Towarzyszy temu znoszenie barier celnych i ochrony rynków przed konkurencją zewnętrzną.

²¹ Obecnie rozwój gospodarczy bez Internetu przyrównać można do uprzemysłowienia bez elektryczności.

²² P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Wyd. ZNAK, Kraków 2005, s. 130.

nowej fazy globalnego rozwoju społecznego. Najpopularniejszą w USA nazwą przyjętą w miejsce „społeczeństwa postindustrialnego” jest „społeczeństwo informacyjne”, które pojawiło się w rezultacie przekonania o rewolucyjnym charakterze techniki komputerowej.²³

Przejściu od gospodarki przemysłowej do gospodarki opartej na wiedzy towarzyszy kognitywizacja gospodarki dokonująca się pod wpływem rewolucji technologicznej, opartej głównie na technologiach informatycznych. Prowadzi to do zaniku pracy czysto fizycznej i kurczenia się liczby miejsc pracy. Kognitywizacja wpływa na funkcjonowanie gospodarki jako całości, gdyż zmienia pojęcie zasobów, produkcji i cyklu reprodukcji, a wiedza staje się zasobem tak w odniesieniu do procesów produkcyjnych, jak i zarządczych. W obliczu procesów globalizacji, społeczeństwa uzależniają się we wszystkich aspektach. Współzależność gospodarcza sprawia, że w miejsce niezależnych, samowystarczalnych gospodarzo krajów wkracza gospodarka globalna, integracje ponadnarodowe, globalny podział pracy i wzrastające role transnarodowych i ponadnarodowych korporacji.²⁴

Na kształt społeczeństwa obywatelskiego w Polsce istotny wpływ mają tendencje integracyjne z gospodarką światową i transformacją ustrojową, która dokonuje się od 1989 roku. Na czoło społecznych kosztów transformacji wysuwa się bezrobocie oraz zróżnicowanie dochodów. W latach 2005-2007 z kraju wyjechało około 1,5 mln osób w wieku produkcyjnym, a mimo to stopa bezrobocia utrzymuje się na poziomie 15%. Wysokie dochody, ponad 10 tys. zł miesięcznie, osiąga około 4% pracujących. Ilość osób żyjących poniżej minimum socjalnego, jak wynika z danych GUS-u, obejmuje 57% populacji, z czego 15% sytuuje się poniżej ustawowej granicy skrajnego ubóstwa. Liczba osób żyjących na poziomie lub poniżej biologicznego minimum wzrosła do około 10%. Te rozpiętości w dochodach spowodowały powstanie mocno spolaryzowanego społeczeństwa. Ubóstwo znacznej części ludności i głęboka przepaść rozdzielająca biednych i „nowych” bogatych to najostrzejszy problem współczesnej Polski. Transformacja polska i jej koszty, zdaniem T. Kowalika, wpisują się w cechy konstytuujące nowy system społeczno-gospodarczy, będący skutkiem przedwczesnego otwarcia kraju na ekspansję wielkich korporacji transnarodowych.²⁵

Koncepcja zrównoważonego rozwoju wskazuje możliwość zachowania życia na ziemi bez ubóstwa społeczności oraz bez skażenia środowiska.²⁶ Koncepcja

²³ Szerzej: M. Castells, P. Humanen, *The Information Society and the Welfare State The Finnish Model*, Oxford 2002.

²⁴ P. Sztompka, *Socjologia...*, op.cit., s. 94.

²⁵ W styczniu 1990 roku rząd polski zlikwidował prawie wszystkie ograniczenia eksportowe i importowe, a w połowie roku 1990 zniesiono większość taryf celnych.

²⁶ Szerzej: K. Górka, B. Poskrobko, W. Radecki, *Ochrona środowiska...*, op.cit., s. 85-94; S. Kozłowski, *Ekologiczne problemy przyszłości Polski i świata*, PWN, Warszawa 1998, s. 11-13; P. Birnie, A. Boyle, *International Law the Environment*, Oxford 2002, s. 17-141; K. Równy, *Prawo międzynarodowe i rozwój zrównoważony*, „Prawo i Środowisko” 2000 nr 3, s. 69-71; Z. Bukowski, *Pojęcie zrównoważonego...*, op.cit., s. 113-115.

Wdrożenie zrównoważonego rozwoju wymaga społeczeństwa obywatelskiego oraz promocji partnerstwa pomiędzy rządami, światem biznesu i społeczeństwem,²⁷ usprawnienia zarządzania na wszystkich szczeblach życia, dalszej demokratyzacji instytucji międzynarodowych oraz współodpowiedzialności za losy świata.

Unia Europejska obliguje państwa członkowskie do podejmowania działań we wszystkich sferach rozwoju: gospodarczej, społecznej i środowiskowej na wszystkich szczeblach organizacji społeczeństwa - od państwa do rodziny.

Obywatelska aktywność przejawia się w działalności wspólnot lokalnych i samorządowych oraz sąsiedzkich i subkulturowych organizacji pozarządowych oraz nieformalnych grup i ruchów społecznych. Działalność ta ukierunkowana jest na rzecz dobra wspólnego przy odpowiedzialności za los własny i innych osób. Szczególnie istotną rolę spełniają organizacje pożytku publicznego i wolontariat. Współpraca organów administracji publicznej z organizacjami pozarządowymi polega na zleceniu zadań publicznych do wykonania, informowaniu się o planowanych kierunkach działań, konsultowaniu projektów aktów normatywnych oraz tworzeniu wspólnych zespołów o charakterze doradczym i inicjatywnym.²⁸ W Polsce około 20% obywateli deklaruje przynależność do określonych organizacji pozarządowych. Jednak co najmniej 30% wszystkich członków stowarzyszeń przyjmuje bierne postawy, nie płacąc składek członkowskich, nie uczestnicząc na walnych zebraniach i nie utrzymując stałych kontaktów ze swoją organizacją.²⁹ Objęte badaniem organizacje pozarządowe wskazywały, że ponad połowa gmin wiejskich nie prowadzi żadnej współpracy z tymi organizacjami, z czego można wyprowadzić wniosek, że nie są one dla władz lokalnych potrzebnym partnerem.

Indywidualna aktywność obywatelska przejawia się w wolontariacie i filantropii. Wolontariat stanowią osoby najczęściej niebędące członkami organizacji pozarządowej, ale angażujące się w pracę na rzecz organizacji i ruchów religijnych lub wspólnot parafialnych, organizacji charytatywnych i sportowych.³⁰

²⁷ Szerzej: [Dokument elektroniczny]. Tryb dostępu: www.unic.un.org.pl [Data wejścia: 2-10-2007].

²⁸ Art. 5 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku..., op.cit.

²⁹ Do końca kwietnia 2004 roku w kraju zarejestrowanych było ogółem 108.497 organizacji pozarządowych, ale prawie 10 tys. fundacji posiadało województwo mazowieckie i śląskie, a najmniej występowało w województwie opolskim. Spośród tej liczby 40% organizacji zajmowało się sportem, turystyką, rekreacją i wypoczynkiem, po 12% edukacją, wychowaniem, kulturą i sztuką oraz usługami socjalnymi i pomocą społeczną, 8% ochroną zdrowia i 6,5% rozwojem społecznym i materialnym w wymiarze lokalnym. Co trzecia organizacja deklarowała zatrudnianie osób wykonujących pracę za wynagrodzeniem, połowa stowarzyszeń miała więcej niż 42 członków, co czwarta zrzeszała więcej jak 90 osób, a około 5% organizacji posiadało więcej niż 1000 członków. W roku 2004 około 70% samorządów przekazywało organizacjom pozarządowym środki finansowe, ale zdecydowanie częściej dokonywały tego samorządy miejskie.

³⁰ W 2004 roku w gronie wolontariuszy 23,8% stanowiły osoby w wieku 18-24 lata.

Filantropia przejawia się w dokonywaniu darowizn z części swojego dochodu na rzecz organizacji pozarządowych.³¹

Aktywność zbiorowa i indywidualna może zostać wyzwolona poprzez obywatelską edukację, aktywizację obywateli w sprawach publicznych, budowanie kapitału społecznego i tworzenie lokalnej struktury sprzyjającej działaniom obywatelskim.

Aktywne uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym wspiera edukacja obywatelska, która oddziałuje na powszechne i instytucjonalne postawy społeczne. Edukacja ta obejmuje wszystkie elementy struktury społecznej, rozpoczynając od rodziny i społeczności lokalnych, a kończąc na globalnym społeczeństwie. Towarzyszy jej zwiększenie potencjału kadr i instytucji zajmujących się działalnością oświatowo-wychowawczą oraz realizacja programów kształcenia ustawicznego wzmacniających świadomość obywatelską. Sprzyjają temu działania na rzecz bezpłatnej i rzetelnej informacji, łącznie z udzielaniem porad w zakresie kształtowania odpowiedzialności obywatelskiej i postaw humanitarnych, przy akcentowaniu przykrych dla ludzkości skutków naruszenia równowagi przyrodniczej.

Poprzez te działania rozwija się świadomość obywatelska, wzrasta aktywność ludzi w sprawach publicznych, polepsza się zrozumienie zachodzących procesów społeczno-ekonomicznych, własnej sytuacji życiowej i spraw publicznych. Rozwojowi świadomości obywatelskiej sprzyja sprawnie funkcjonujący system informacji, pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego, inicjatywy wzmacniające rozwój wolontariatu i filantropii. Efekty działań są uzależnione od wypracowania mechanizmów docierania do społeczności lokalnych ze sprawdzonymi schematami postępowania, kształtowania zaufania społecznego do instytucji państwa oraz instytucji publicznych i obywatelskich, podtrzymywanie tożsamości lokalnej poprzez ochronę dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, łącznie z kultywowaniem tradycji narodowych.

Wzmacnianie aktywności zbiorowej i indywidualnej oraz świadomości obywatelskiej następuje poprzez tworzenie lokalnej infrastruktury dla działań obywatelskich, wyrażającej się tworzeniem ośrodków aktywizacji społeczno-kulturalnej i punktów informacji młodzieżowej wykonujących fachowe doradztwo i szkolenia. Celem skuteczniejszego rozwiązywania konkretnych problemów społeczno-gospodarczych z poszanowaniem środowiska naturalnego konieczne są działania na rzecz wyrównywania dysproporcji w dostępie do nowych technologii i wszechstronnej informacji i wiedzy.

Wysiłki na rzecz tworzenia społeczeństwa obywatelskiego mają szansę powodzenia pod warunkiem wzmacniania potencjału sektora pozarządowego, który jest instytucjonalnie wiodącym komponentem zorganizowania społecznego. Sektor ten jest źródłem konkretnych usług na rzecz swoich członków. Ich świad-

³¹ Najczęściej darowizny dokonywane są za pośrednictwem przekazania określonej kwoty pieniędzy lub 1% podatku dochodowego od osób fizycznych. Szerzej: *Strategia wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na lata 2007-2013*, Ministerstwo Polityki Społecznej, Warszawa 2005, s. 14.

czenie zapewni budowa zaplecza organizacji pozarządowych, profesjonalnego personelu, bazy członkowskiej i wolontariatu, przy jednoczesnym wzmacnianiu stabilności finansowej i organizacyjnej oraz wsparciu zaplecza badawczego i eksperckiego działającego na rzecz aktywności społecznej. Wykorzystane przy tym powinny być zasady przejrzystości, sprawności, odpowiedzialności, wiarygodności. Korzystanie z zasady jawności postępowania i działania zarówno administracji, jak i organizacji społecznych stanowi podstawowy instrument profilaktyczny w walce z korupcją i innymi negatywnymi zjawiskami społeczno-gospodarczymi. Niezwykle ważne jest zwiększenie dostępności do informacji publicznej, promocji prawidłowych relacji między władzą publiczną a obywatelami. Rozwój organizacji pozarządowych prowadzi do powstania potencjalnie znaczącego systemu podmiotów tworzących dodatkowe miejsca pracy o charakterze socjalnym, szczególnie dla osób wykluczonych lub zagrożonych wykluczeniem. Umocnieniu prozatrudnieniowych tendencji w organizacjach pozarządowych służy proces edukacji liderów społecznych, będących potencjalnymi pracodawcami, tworzącymi warunki do realizowania programów na rzecz podnoszenia aktywności instytucjonalnej i wspierania zatrudnienia w tych organizacjach.

Ważnym czynnikiem wewnętrznym tworzącym społeczeństwo obywatelskie jest integracja społeczna rozumiana jako działanie wsparte na zasadach dialogu, wzajemności i równorzędności w dążeniu do demokratycznego współuczestniczenia w rządach prawa, przy pełnym poszanowaniu praw człowieka i różnorodności kulturowej i środowiskowo-przyrodniczej. Wyrazem tej integracji są działania na rzecz zapobiegania zjawisku ryzyka wykluczenia społecznego, wzmacnianie funkcji rodziny i poczucia wspólnoty lokalnej. Towarzyszyć temu powinno wspieranie inicjatyw zapobiegających powstawaniu kryzysów rodzinnych i życiowych, likwidowaniu sytuacji sprzyjających przemocy w rodzinie, segregacji zatrudnieniowej i płacowej. Wzmacnianie więzi społecznych i lokalnej solidarności społecznej sprzyja rozwojowi jednostek i lokalnych grup społecznych opartych na równości szans, równym starcie społeczno-zawodowym i równym traktowaniu obywatela we wszystkich sferach życia publicznego. Wykluczeniu społecznemu zapobiega dostęp do usług i dóbr społecznych oraz realna pomoc osobom, rodzinom i grupom najbardziej zagrożonym.³² Jest to możliwe w warunkach podejmowania współpracy, tworzenia partnerstwa i wymiany doświadczenia pomiędzy różnymi osobami, organizacjami i instytucjami działającymi na rzecz zintegrowania społecznego.

Wśród czynników wewnętrznych decydujących o powstaniu społeczeństwa obywatelskiego w zrównoważonym rozwoju szczególne znaczenie ma zintegrowane podejście do zjawisk społeczno-gospodarczych oraz ludzkich motywacji i postaw. Integracja społeczno-gospodarczo-środowiskowa w aspekcie aktywności obywatelskiej wykracza poza sferę socjalną i obejmuje szerokie spektrum zagadnień z obszaru rynku produkowania dóbr i usług. Opiera się ona na przed-

³² Do usług i dóbr społecznych zaliczyć można dostęp do oświaty i edukacji, ochrony zdrowia, zabezpieczenia godziwych warunków mieszkaniowych, wymiaru sprawiedliwości, kultury i sztuki oraz sportu i rekreacji.

sięwzięciach wzajemnościowych wspartych na zaufaniu między uczestnikami konkurencyjnego rynku produkcji, konsumpcji i szeroko pojmowanych usług materialnych i niematerialnych. Pełna integracja sfery gospodarki z pozostałymi sferami ludzkiej działalności możliwa jest pod warunkiem istnienia społecznej odpowiedzialności biznesu. Odpowiedzialność ta rozumiana jest jako szczególny sposób postępowania podmiotów rynkowych, uwzględniający interesy społeczne i przyrodnicze. Przekłada się to na szeroko rozumianą odpowiedzialność działaczy gospodarczych, prowadzącą do zwiększenia inwestycji w zasoby ludzkie, ochronę środowiska i dobrowolnego angażowania się w otoczenie organizacji gospodarczych, nie ograniczając się jedynie do wypełnienia zobowiązań formalnych i prawnych. Wymaga to od jednostek gospodarczych umiejętności współpracy z różnymi grupami i organizacjami społecznymi, które w dłuższej perspektywie aktywnie wspierają efektywność gospodarczą. Wskazane przy tym jest promowanie zaangażowania społecznego pracowników na rzecz rozwiązywania bieżących problemów społeczno-gospodarczych w organizacjach gospodarczych i pozarządowych, w szczególności w obszarze równego traktowania wszystkich pracowników, bez względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, wyznawaną religię, przekonania, wiek i orientację seksualną, przy jednoczesnym podkreślaniu znaczenia egzystencjalnego różnorodności środowiskowej i przyrodniczej.

Kolejnym czynnikiem wewnętrznym stymulującym tworzenie społeczeństwa obywatelskiego jest sprawne państwo z należycie ukształtowanymi związkami między instytucją państwa a finansami publicznymi. Istotność tego powiązania wynika z faktu, że finanse publiczne są instrumentem państwa w aspekcie władzy publicznej. Podstawowym celem aktywności państwa są działania na rzecz społeczeństwa i obywateli, które nie koncentrują się na osiągnięciu zysku. Jak kapitały pełnią instrumentalną funkcję w gospodarce, tak finanse publiczne pełnią podstawową funkcję państwa demokratycznego w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego. Funkcje państwa (alokacji zasobów, redystrybucji dochodów, stabilizacji) wraz ze sposobem ich realizacji mają decydujący wpływ na kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego.³³ Decydują one o efektywności całej gospodarki w obszarach małej skuteczności rynkowych mechanizmów.

Redystrybucyjna funkcja państwa wynika z chęci zapewnienia obywatelom określonej ilości i jakości dóbr publicznych, których nie mogą sfinansować niektóre grupy obywateli. Sytuacja ta wymusza na państwie odpowiedni sposób przemieszczania dochodów społeczeństwa w różnych przekrojach i między różnymi grupami ludności w układzie lokalnym, regionalnym i ogólnokrajowym. Realizowane to jest za pośrednictwem transferowania dochodów w formie pieniężnej między różnymi podmiotami a władzami publicznymi. Transfery te są jednostronne i ściśle ukierunkowane (w przypadku dochodów następuje to za pośrednictwem podatków, które w swojej istocie stanowią przejęcie części dochodów obywateli na rzecz ogólnopaństwową). Transfer dochodów od obywatela do państwa i odwrotnie jest złożonym systemem, gdyż w jego ramach występują

³³ Szerzej: P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus, *Ekonomia*, t. 1, PWN, Warszawa 1996, s. 88-90.

transfery związane i niezwiązane z kontrświadczaniem wewnątrz sektora publicznego oraz z kontrświadczaniem o charakterze zwrotnym.³⁴

Prawidłowe prowadzenie procesów rozwojowych wymaga umiejętnego posługiwania się przez państwo instrumentem alokacji zasobów i redystrybucji finansów publicznych celem łagodzenia wahań koniunkturalnych w gospodarce.³⁵ Mechanizmy rynkowe nie są zdolne samoistnie zapewnić optymalnego wzrostu gospodarczego, wysokiej stopy zatrudnienia, niskiej stopy inflacji lub równowagi w bilansie płatniczym kraju oraz działań chroniących środowisko, dlatego konieczne jest pragmatyczne podejście do wykorzystania stabilizacyjnej roli finansów publicznych przy odpowiednim zastosowaniu instrumentów fiskalnych i monetarnych w aspekcie alokacji zasobów i redystrybucji dochodów. Podatki umożliwiają finansowanie procesów alokacji dóbr publicznych i społecznych oraz stanowią narzędzie redystrybucji dochodów, pełnią rolę stabilizatorów koniunktury. Stabilizacyjna funkcja podatków przejawia się w oddziaływaniu dochodów, wydatków i deficytu budżetowego na skłonność obywateli do oszczędzania i inwestowania oraz na poziom stopy procentowej i bezrobocia. Nadmierne fiskalizm ogranicza skłonności do oszczędzania przedsiębiorstw i gospodarstw domowych, a wzrost wydatków budżetowych wzmacnia tendencje i popyt inwestycyjny przy optymalnym poziomie fiskalizmu. Ponadto stabilizująco wpływa na tworzenie warunków do kształtowania ogólnej aktywności obywatelskiej w wymiarze indywidualnym i zbiorowym.

Podsumowanie

Zidentyfikowane czynniki tworzące warunki do tworzenia społeczeństwa obywatelskiego wkomponowane są w koncepcję zrównoważonego rozwoju. Koncepcja ta, jak również idea społeczeństwa obywatelskiego, może być postrzegana nie tylko w płaszczyźnie rozwoju gospodarczego, ekologicznego i społecznego, ale również analizowana z cywilizacyjnego punktu odniesienia,³⁶ gdyż

³⁴ Transferami niezwiązanymi z żadnym kontrświadczaniem są między innymi podatki, emerytury lub renty, zaś do transferów związanych z kontrświadczaniem można zaliczyć świadczenia związane z pracą lekarza, nauczyciela, policjanta. Transferami o charakterze zwrotnym są transfery pieniężne wiążące się z zaciąganiem i spłacaniem pożyczek przez państwo i samorządy różnego szczebla.

³⁵ Długookresowa charakterystyka mechanizmu rynkowego wskazuje, że procesy gospodarcze przebiegają w różnym natężeniu, przy zmiennej aktywności gospodarczej społeczeństwa. Szerzej: S. Owsiak, *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, PWN, Warszawa 1999.

³⁶ Cywilizacja w rozważaniach A. Tofflera postrzegana jest przez pryzmat dominującego źródła dochodów w osiągnięciu bogactwa narodów. Szerzej: A. Toffler, *Trzecia fala*, PIW, Warszawa 1997; A. Toffler, *Szok przyszłości*, Zysk i S-ka, Poznań 1998.; A. Toffler, *Zmiana władzy*, Zysk i S-ka, Poznań 2003.; A. King, B. Schneider, *Pierwsza rewolucja globalna*, PWE, Warszawa 1992.; J. Rifkin, *Koniec pracy*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2001.; J. Rifkin, *Wiek dostępu*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2003.; F. Fukuyama, *Koniec człowieka*, Znak, Kraków 2004.

obejmuje poszukiwanie, sprawdzanie i wdrażanie nowych form zintegrowanego rozwoju przy wykorzystaniu nowych technologii i różnych jej rodzajów w aspekcie nowych odnawialnych źródeł energii, a także innowacyjnych sposobów komunikacji społecznej, wyzwalałającej nowe obszary ludzkiej aktywności.

Idea społeczeństwa obywatelskiego jest instrumentem zrównoważonego rozwoju, ponieważ katalizuje proces przeobrażeń prowadzący do bardziej złożonych i doskonalszych form gospodarczych, społecznych oraz osobowościowych człowieka. Stanowi przy tym użyteczne narzędzie łączące transformację z cywilizacji industrialnej do postindustrialnej, postrzeganej jako cywilizacja wiedzy, tworząca jednocześnie pomost między ekonomią kapitału a powstającą ekonomią wiedzy. Czynniki determinujące kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego i osiąganie celów zrównoważonego rozwoju wynikają z zestawu wartości uniwersalnych (życie, zdrowie, i sprawiedliwość uznawanych przez każdego człowieka). Społeczeństwo obywatelskie, opierając się na tych podstawach, uświadamia obywatelom obowiązek konsekwentnego ponoszenia skutków podejmowanych działań w obszarze gospodarczym, społecznym i środowiskowym.³⁷ Idea społeczeństwa obywatelskiego modyfikuje pojęcie gospodarowania³⁸ poprzez postrzeganie go w aspekcie holistycznego procesu przebiegającego w sferze zasobów i walorów środowiska, zasobów ludzkich, przy optymalnym wykorzystaniu wiedzy i kompetencji w taki sposób, aby zapewnić ciągłość postępu i nowoczesności. Postęp i nowoczesność jest celem zrównoważonego rozwoju, który operacjonalizowany jest optymalizowaniem procesu gospodarowania, prowadzącym w konsekwencji do stałej poprawy jakości życia,³⁹ wskazując na relacje między wartościami, stylami, potrzebami i warunkami ludzkiej egzystencji, określając stopień samorealizacji człowieka. Samorealizacja człowieka odpowiedzialna jest za zadowolenie i szczęście obywateli,⁴⁰ społeczności i narodów. Aktualne jest w obecnym czasie przywołanie Józefa Pajestki: *główną przyczyną*

³⁷ W. Tyburski, *Etyczne założenia edukacji dla zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju. Studia Filozoficzno-Sozologiczne” 2007 nr 1, s. 48.

³⁸ Gospodarowanie to przejaw ludzkiej aktywności, zapewniającej człowiekowi egzystencję i rozwój. Współczesna ekonomia traktuje je jako proces decyzyjny determinowany rosnącymi potrzebami i malejącymi zasobami przyrodniczymi. Oba wymienione determinanty zmuszają człowieka do wyboru między potrzebami współczesnego pokolenia, przy bardziej lub mniej uświadomionych potrzebach przyszłych pokoleń. Optymalne wybory zapewniają wzrost dochodu narodowego (różnie wyrażanego) oraz ogólnej zamożności społeczeństwa, przy bardziej oszczędnej gospodarce zasobami surowcowymi i energetycznymi.

³⁹ Jakość życia zdefiniowana została przez Organizację Narodów Zjednoczonych w latach siedemdziesiątych XX wieku jako całokształt warunków życia ludzi wraz ze stopniem materialnego i kulturalnego zaspokajania ich potrzeb. Szerzej: L. Zienkowski, *Poziom życia: metody mierzenia i oceny*, PWE, Warszawa 1979.

⁴⁰ Szczęście pojmowane jest jako uczucie radości lub przyjemności związane z osiągnięciem pewnego stanu. Wyższy poziom szczęścia wiąże się z poczuciem radości ze spełnienia w życiu. Trzeci poziom rozumienia szczęścia związany jest z dobrym życiem i sytuacją sprzyjającą indywidualnemu rozwojowi i samorealizowaniu. Szerzej: W. Tatarkiewicz, *O szczęściu*, PWN, Warszawa 2004; M. Krakovsky, *O szczęściu naukowo*, „Świat Nauki”

rozwoju świata jest niedostateczna zdolność adaptacyjna ludzkości: umiejętność dostosowania rozwiązań polityczno-ekonomicznych w skali światowej do potrzeb wynikających z głęboko zmieniających się warunków rozwoju...⁴¹.

Właściwy sens tworzenia społeczeństwa obywatelskiego na tle podejmowanych działań tkwi w globalnym postrzeganiu charakteru ludzkich działań, w formowaniu skoordynowanych zamierzeń, dążeń i poczynań. Podejmowanie skutecznych działań w historii i obecnie w skali globalnej zależne było od położenia kresu wojnom i konfliktom zbrojnym w skali lokalnej, chęci racjonalnego gospodarowania zasobami naturalnymi poprzez położenie kresu rabunkowej ich eksploatacji jako następstwa bezmyślnej chęci posiadania przy usuwaniu konfliktów międzypokoleniowych. Spełnienie tych warunków i ukształtowanie społeczeństwa obywatelskiego zrationalizuje motywy człowieka zmierzające do eksploatorskiego plądrowania powierzchni ziemi, dna oceanów i atmosfery oraz zahamuje proces dążenia do samounicestwienia się rodzaju ludzkiego.⁴²

2007 nr 5(189); R. Layard, *Happiness: Lessons from a New Science*, Penguin Press, 2005, za: B. Poskrobko, *Ku ekonomii zrównoważonego rozwoju*, w: *Obszary badań...*, op.cit., s. 15.

⁴¹ J. Pajestka, *Czy będzie miejsce dla wszystkich?*, „Polityka” 1974 nr 37; J. Pajestka, *Rozdroże świata*, „Polityka” 1974 nr 44.

⁴² H.G. Wells, *The Fate of Homo Sapiens*, London 1939, s. 311-312, za: H. G. Wells, *Historia świata*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. 3, Wrocław 1983, s. LXIV.